

Dr. Stockmann og dr. Snow – to samfunnsmedisinske helter

Sammendrag

Dr. Tomas Stockmann, som er hovedperson i *En folkefiende* av Henrik Ibsen, er beskrevet som en samfunnsmedisinsk helt. Til tross for sin idealisme og prinsippfasthet klarte han imidlertid ikke å gjøre noe med vannforurensningen i kystbyen der han var badelege.

Dr. John Snow er en av samfunnsmedisinens virkelige helter, særlig kjent for sin håndtering av koleraepidemier i London på midten av 1800-tallet. Han fikk fjernet håndtaket på en vannpumpe i Broad Street i 1854 og derved hindret bruken av smittefarlig drikkevann.

En sammenlikning av dr. Stockmann med dr. Snow avdekker viktige forskjeller. Dr. Snow gjorde en omfattende og detaljert kartlegging av sammenhengen mellom vannforsyning og sykkelighet, men var likevel ydmyk i forhold til sine funn. Den litterære dr. Stockmann nøyde seg med én enkelt prøve og var bombastisk i sine konklusjoner. Mens dr. Snow hadde et enkelt løsningsforslag, var dr. Stockmann mer opptatt av å dramatisere problemet.

Vitenskapelig dokumentasjon og praktisk løsningsorientering er fortsatt viktig om man skal oppnå resultater i samfunnsmedisinsk arbeid.

Engelsk sammendrag finnes i artikkelen på www.tidsskriftet.no

Magne Nylenna

magne.nylenna@shdir.no
Sosial- og helsedirektoratet
Postboks 8054 Dep
0031 Oslo
og
Institutt for samfunnsmedisin
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

En folkefiende av Henrik Ibsen (1828–1906) er vårt nasjonale samfunnsmedisinske drama (1). Handlingen i stykket foregår i «en kystby i det sydlige Norge» der hovedpersonen, badelegen Tomas Stockmann, har oppdaget at vannforsyningen til kurbadet er forurenset.

«I fjor inntraff her en del påfallende sykdomstilfeller blant badegjestene, – både tyföse og gastriske tilfeller –» sier dr. Stockmann i første akt. «Den gang trodde vi at de fremmede hadde ført smitten med seg; men siden, – i vinter, – kom jeg på andre tanker; og så ga jeg meg til å undersøke vannet så godt det lot seg gjøre... Der er påvist tilstedeværelsen av forråtnede organiske stoffer i vannet, – infusorier i mengdevis. Det er absolutt skadelig for sunnheten enten det nu brukes innvortes eller utvortes.» Dr. Stockmann er ikke snau i sine konklusjoner: «Hele badet er en pesthule.»

Dr. Stockmann skriver en fire tettskrevne siders «fremstilling til badebestyrelsen» der hans eldre bror Peter Stockmann er formann. Broren er byfogd og politimester i byen. I annen akt møtes brødrene for å diskutere saken. Byfogden har konsultert stadsingeniøren som kunne fortelle at en omlegging av vannledningen ville koste flere hundre tusen kroner. Og det som verre er; badet må stenges i to år for å få utført arbeidet. Byfogden ønsker «å legge lokk på saken» som vi ville uttrykt det i dag. Temperaturen mellom brødrene stiger. Dr. Stockmann lar seg ikke stanse så lett og spør: «Ja, men er det da ikke en statsborgers plikt å meddele seg til almenheten, når han har fanget en ny tanke?» Byfogdens svar er evig aktuelt: «Å, almenheten behøver slett ingen nye tanker. Almenheten er best tjent med de gamle, gode, anerkjente tanker den allerede har.» Byfogden nærmest tvinger sin yngre bror til taushet og går enda lenger når han sier: «Det tør forventes at du ved fornyede undersøkelser kommer til det resultat at saken ikke på langt nær er så farlig og betenkelig som du i første øyeblikk innbilte deg.» Og han fortsetter på en måte mange vil gjenkjenne: «... som underordnet tjenestemann ved badet har du ikke lov til å uttale noen overbevisning som står i strid med dine foresattes.»

I tredje akt opplever dr. Stockmann at også den lokale pressen bøyer unna for press fra myndighetene og unnlater å trykke hans artikkel om forurensningen. «Jeg trykker den ikke. Jeg kan ikke og vil ikke og tør ikke trykke den,» sier redaktør Hovstad i *Folkebudet*.

I fjerde akt holdes det berømte folkemøtet og utfallet er velkjent. Dr. Stockmann dømmes til folkefiende og en trussel mot byen. Han må forlate møtet og i femte og siste akt møter vi dr. Stockmann der han plukker steiner på sitt raserte arbeidsværelse etter at folk har knust rutene. Hans pasienter svikter ham, han får avskjed som badelege, datteren Petra mister sin lærerstilling og familien blir kastet

ut av leiligheten. I stedet for å flykte, erkjenner dr. Stockmann hvor dårlig det står til med den frie ånd i byen. Han bestemmer seg for å bli, han vil starte skole og leter etter 12 elever, apostler, som han kan lære opp i henhold til sine idealer. *En folkefiende* avsluttes av dr. Stockmann med hele sin familie omkring seg med den mest kjente replikken i stykket: «Saken er den, ser I, at den sterkeste mann i verden, det er han som står mest alene.»

Om stykket

Arbeidet med *En folkefiende* gikk uvanlig raskt hos Henrik Ibsen som satt i Roma og skrev. Det hevdes at han begynte på stykket våren 1882 og allerede 21. juni samme år var førsteutkastet ferdig.

I motsetning til den sterkt kritiske mottakelse Ibsens forrige stykke *Gengangere* (1881) hadde fått, ble *En folkefiende* langt mer positivt mottatt. Men til tross for stykkets evige aktualitet, er det blant de Ibsenverker som settes opp sjeldnest (2). *En folkefiende* blir ikke betraktet som et av høydepunktene i Ibsens forfatterskap. Hans Heiberg sier det slik: «Det er skrevet av en erfaren og betydelig dramatiker og er levende nok på sin måte. Men heller ikke mer» (3).

Viktigere for medisinerer er det at *En folkefiende* er karakterisert som verdenslitteraturens første forurensningsdrama med sammenhengen mellom økologi og økonomi som tema (4). Det er angivelig også det eneste Ibsen-stykke som setter ekteskap og familieliv inn i en entydig positiv sammenheng (5).

En folkefiende kan leses på mange måter. Stykket må ses på bakgrunn av den politiske situasjon i Norge og i Europa på slutten av 1800-tallet med parlamentarismens gjennombrudd. Mens det til da hadde vært eliten som hadde makten, ble det nå flertallet.

Dr. Stockmanns tale i folkemøtet i fjerde akt forsvarer «eneren mot samfunnet, kulturen mot den ukultiverte, sakkynndigheten mot politikerne», for å sitere professor Daniel Haakonson (5). Talen kan leses som et angrep på folkestyre og demokrati. Dr. Stockmann spør hvilke forutsetninger folkets brede lag har for å treffe beslutninger. «Den kompakte majoritet» har aldri rett, selv om den har makt. Langt på vei representerer dr. Stockmann en slags aristokratisk anarkisme – «enkeltmennesket er viktigere enn kollektivet» (5).

Dr. Stockmann gjorde egentlig flere oppdagelser, hvorav det forurensete vannet bare var den første. Han oppdaget senere at noe langt mer enn vannsystemet var et forurensningsproblem i samfunnet. Han oppdaget

Figur 1 «Doktor Stockmann og jeg kom så fortrøffelig ut af det med hinanden,» skrev Henrik Ibsen (1828–1906), her portrettert av Nils Gude (5)

autoritetenes umåtelige dumhet. Og i sin tale, der han ikke fikk snakke om vannet overhead, ville han «tale om den store opdagelse, jeg har gjort i disse siste dage, – den opdagelse, at alle våre åndelige livskilder er forgiftede og at hele vort borgersamfund hviler på løgnens pestsvangre grund» (1). Han gjør seg ikke til talsmann for minoritetens rett til å herske over massene, skriver Bjørn Hemmer (4). Dr. Stockmann har bevart sitt demokratiske sinnelag. Det er dumheten som må bekjempes. Folket skal løftes gjennom opplysning.

I videste forstand er *En folkefiende* et drama om kampen mellom det gode og det onde og om kampen mellom sannheten og løgneren. I et slikt perspektiv er det vanskelig å si at dr. Stockmann gjorde noen feil. Tvert imot. Han var en konsekvent og moralsk høyverdig person. Han stod fast på sine idealer og lot seg verken true eller lokke til kompromisser. Han er blitt et fyrtårn og en ledestjerne i så måte. Og han er blitt uøddelig. For å si det med Arne Garborg: «Der kann visst vera mangt å segja um doktor Stockmann. Men ein ting vil alle, som les boki, læra: å hata alt personlegt fusk, all ræddskap, all tinging med sine egne meiningar» (6).

Uansett perspektiver og dybde er det likevel grunn til å holde fast ved en mer konkret tolking av stykket. Til tross for, eller kanskje på grunn av, dr. Stockmanns holdning og handling forble vannforsyningen i den lille kystbyen like forurenset.

En folkefiende som samfunnsmedisinsk drama

Om stykket betraktes som et samfunnsmedisinsk drama blir nøkkelspørsmålet hvordan medisinsk kunnskap kan omsettes til praktisk handling og hvordan den latente og ofte også manifeste konflikten mellom faglig innsikt og politisk lederskap kan balanseres. Jan Chris-

tian Frich har brukt denne innfallsvinkelen i sin analyse av *En folkefiende* (7). I et slikt perspektiv spør han hvilken betydning byens befolkning legger i badet, hvordan legen formulerer sin samfunnsmedisinske oppdagelse og hvilken mottakelse denne får i befolkningen. Og Frich konkluderer med at dr. Stockmann mislykkes som samfunnsmedisiner. Faktorene som medvirker til dette er den «rå maktkampen mot ham, folks fortrenning av fakta, pressens feighet, og motstanden fra byens administrative og politiske ledelse» (7). Med utgangspunkt i Max Webers grenseoppgang mellom vitenskap og politikk (8) peker Frich på at så vel vitenskapsmannen (dr. Tomas Stockmann) som politikeren (byfogd Peter Stockmann) blander rollene (9).

Forholdet mellom vitenskap og politikk er en vanskelig balansegang, og en rolleblanding er ikke ukjent i vår tid heller.

Hvem var dr. Stockmann?

Dr. Stockmann og Henrik Ibsen (fig 1) var åpenbart beslektet, og det er grunn til å tro at forfatteren har skrevet mye av seg selv inn i rollen.

Som rollefigur er dr. Stockmann tvetydig og kontroversiell. «Jeg beundrer hans faglige kunnskap og skjønn og hans integritet,» skriver Fredrik Mellbye. «Men hans personlighet har jeg i hvert fall periodevis lite til overs for – selvhevdende, pompøs, hensynsløs, sta som en bukk» (10).

«Han [dr. Stockmann] har en selvfølelse som grenser til det paradiske og en selvtilit som ligger i underkant av det patologiske,» skriver Herman Anker (11). «Hvor mye man enn sympatiserer med Stockmann i denne konflikten kan man vanskelig la være å spørre seg selv: hvor meget mer ville han ikke faktisk ha oppnådd ved en annen, en mer taktfull fremgangsmåte» (11). «Vi kan oppfatte ham [dr. Stockmann] som både en provokatør og inspirator; en faglig villmann og samtidig en samfunnsmedisinsk helt,» skriver Jan Christian Frich (7).

Selv oppfatter jeg dr. Stockmann som en godtroende og prinsippfast mann med mye humor. *En folkefiende* er fullt av ironi, fra tittelen til sluttreplikken. På mange måter kan vi si at dr. Stockmann ofret resultatene for sine prinsipper. Han var en dårlig strateg og en skrøpelig pedagog. Han klarte ikke å formidle sine funn på en måte som ble forstått. Dr. Stockmann gikk dessuten for lenge alene med sine mistanker uten å involvere andre. Han informerte verken sine overordnede eller andre før langt ut i forløpet av saken. Han bygde ikke allianser, noe som er avgjørende i folkehelsearbeidet der enkeltpersoner sjelden kan gjøre noe alene. Han var velmenende, men naiv, og han undervurderte, ja var nærmest blind for motkreftene.

Dr. John Snow – en virkelig helt

Dr. Stockmanns litterære heltestatus hviler langt på vei på at hans motparter, spesielt hans bror, fremstilles som uforklarlig ond-

skapsfulle, nesten karikerte, og at de på en måte avindividualiseres og blir representanter for noen andre enn seg selv. Herman Anker påpeker at det ikke er dr. Stockmanns storhet som er det påtakelige i *En folkefiende*. Det er de andre, doktorens motparter som er så små og ynkelige, og at «Stockmann på denne bakgrunn tar seg stor ut, og får relative dimensjoner» (11). Bedømmelsen av enhver, også dr. Stockmann, må skje i forhold til noe, eller noen.

En måte å forstå dr. Stockmann og hans manglende suksess på, kan derfor være å sammenlikne ham med en annen. Da er det naturlig å holde ham opp mot en som i en mer eller mindre tilsvarende situasjon, oppnådde resultater – i motsetning til dr. Stockmann. Derfor vil jeg sammenlikne fiksjonsfiguren Tomas Stockmann med en av samfunnsmedisinens virkelige helter, den engelske legen John Snow (1813–58) (fig 2) som ble berømt bl.a. på grunn av sin innsats under koleraepidemiene i London i 1850-årene. Både dr. Stockmann og dr. Snow arbeidet før bakteriologiens gjennombrudd, begge var visjonære, og begge kjempet mot forurenset vann.

John Snow var født i York i 1813. Etter å ha vært lærling hos flere leger og apotekere bl.a. i Newcastle kom han til London 23 år gammel og startet en bemerkelsesverdig, om enn kort medisinsk karriere (12). I oktober 1838 etablerte John Snow seg som allmennlege i London. Han var en av de første som tok i bruk eter som anestesimiddel og senere kloroform. Han utviklet det tekniske utstyret til bruk ved narkose og han utarbeidet doseringstabeller. Han var meget arbeidsom og systematisk og fikk raskt ry som en av de fremste anesthesiologene i London. Han

Figur 2 John Snow (1813–58), en av samfunnsmedisinens største internasjonale helter (12)

skrev bøker og vitenskapelige artikler og blant hans kliniske bragder var rollen som fødselsanestesiolog for dronning Victoria. Som person beskrives John Snow som langt fra upåfallende. En samtidig beskriver ham som «a quiet man, very reserved... not easily to be understood and very peculiar» (12). Han var lite sosial, men hadde åpenbart en vitenskapelig legning og en høy integritet. Han var ungkar, vegetarianer og avholdsmann og han var glad i å spasere, gjerne meget lange strekninger. Han hadde fra tidlig i livet et spesielt forhold til rent vann som han drakk mye av, gjerne egendestillert. «He was obsessed with clear water,» sies det (12). Og det var forholdet til vann som gjorde dr. Snow til samfunnsmedisinsk helt akkurat som dr. Stockmann. Den heltestatusen kom riktignok lenge etter hans død, det var først på 1930-tallet John Snows bragder under koleraepidemiene i London i 1850-årene kom frem i lyset igjen (13).

Lenge før spesifikke smittestoffer ble identifisert og mens striden mellom kontagionistene og miasmatikerne fortsatt pågikk, utviklet John Snow sin hypotese om at kolera smittet gjennom drikkevannet. Han startet en omfattende og meget arbeidskrevende kartlegging av sammenhengen mellom drikkevannskilde og koleraforekomst i deler av London, og han gjorde oppsiktsvekkende funn.

John Snow var både basalforsker, kliniker og epidemiolog. Han gjorde sine kliniske funn, observerte hvordan koleraen spredte seg og beskrev hvordan pasientene ble dehydrerte og døde. Han undersøkte drikkevannet kjemisk og mikroskopisk og utviklet sine hypoteser som han testet med omfattende epidemiologiske studier. Han jobbet mye alene, han var prinsippfast og ikke minst svært utholdende.

Selv om dr. Snow trodde sterkt på sine teorier om koleraens smittevei fra vannet via tarmen og inn i kroppen, var han ydmyk da han fremla sine meninger og funn: «These opinions respecting the cause of cholera are brought forward, not as matters of certainty, but as containing a greater amount of probability in their favour than any other, in the present state of our knowledge» (14).

Han oppdaget at innbyggere som fikk sitt drikkevann fra Southwark and Wauxhall Water Company, som hadde sitt vanninntak i Themsens like ved et kloakkutslipp, hadde en koleradødelighet på 160 per 10 000 innbyggere. De som derimot fikk vannet sitt fra Lambeth Water Company, hadde en tilsvarende dødelighet på kun 27 per 10 000 (12). Under et kolerautbrudd i september 1854 vakte en vannpumpe i Broad Street hans interesse, og det er denne pumpen som er blitt selve symbolet på Snows arbeid. Han oppdaget nemlig at vannet i denne pumpen, som skal ha hatt en spesiell smak og derfor ble foretrukket også av folk som ikke bodde i området, var forurenset. Han tegnet et detaljert kart over koleradødeligheten rundt denne vannpumpen. I et møte med de lokale myndigheter om kvelden 7. september 1854

fremla han sine funn. Og som han selv enkelt og lakonisk bemerket i sine notater: «In consequence of what I said, the handle of the pump was removed on the following day» (15). Forurensningens videre helseskade ble hindret, selv om mange har påpekt at den aktuelle epidemien allerede var på retur – slik situasjonen ofte er når tiltak iverksettes.

Dr. Stockmann vs. dr. Snow

En systematisk sammenlikning mellom den (tross alt) fiktive dr. Stockmann med den (riktignok avdøde, men en gang) høyst virkelige dr. Snow (tab 1) viser at begge var prinsippfaste, sannhetssøkende og utholdende. Mens Stockmann var en sosial og «likandes» livsnyter, var Snow en eksentrisk og nærmest asosial asket. Men de viktigste forskjellene mellom de to ligger i deres tilnærming til de vannforurensningsproblemene de tok fatt i. Særlig var ulikheten stor i måten de dokumenterte sine funn på og i deres løsningsorientering.

Dokumentasjonen. Mens dr. Snow la år av sitt liv i arbeidet med å dokumentere den sannsynlige kausale sammenhengen mellom forurenset drikkevann og sykdom, så sendte dr. Stockmann én prøve av drikkevann og badevann til en kjemiker og fant «infusorier» uten å etterprøve funnet eller å drøfte det med kolleger. Snow gikk fra hus til hus i London, tegnet kart og registrerte systematisk hvem som var blitt syke og hvem som døde. Han publiserte sine funn i vitenskapelige tidsskrifter og lot alle sine data være åpne for både støttespillere og kritikere.

Løsningsorienteringen. Dr. Stockmann brydde seg relativt lite om de praktiske sider ved løsningen av problemet han påpekte. «(J)eg er ganske på det rene med hva der må foretas,» sa han riktignok tidlig i stykket... «Hele vannledningen må legges om... Inntaket ligger for lavt; det må flyttes til et sted høyere oppe.» Det høres ikke verst ut, men dr. Stockmann var ikke særlig opptatt av selve kilden til forurensningen, og til tider kan det virke som han er mer opptatt av å dramatisere problemet og kreve hele badet stengt enn å finne en utvei som forbedret vannkvaliteten. Han klarte ikke å definere og formulere et mål som andre kunne slutte seg til. Dr. Snow var derimot pragmatiker, og i tråd med den britiske hygienebevegelsens beste prinsipper påpekte han en «tredje vei» der man verken krevde totale endringer av alt eller lot ting være som de var, men fant praktiske og enkle løsninger.

Dr. Stockmann kan bedømmes på ulike måter avhengig av hvilken betydning og rolle han tillegges. Leses *En folkefiende* som et rent symbolsk verk, er det vanskelig å hevde at dr. Stockmann gjorde noen feil. Han har det til felles med ledestjerner og fyrtårn at vi skal navigere etter dem – ikke forsøke å nå dem. Men som samfunnsmedisiner hadde han begrenset suksess. Det sørgelige faktum står fast at vannet var like mye, eventuelt like lite, forurenset ved slutten av femte som ved begynnelsen av

Tabell 1 Likheter og forskjeller mellom dr. Stockmann og dr. Snow

Dr. Stockmann	Dr. Snow
Familiemann	Ungkar
Livsnyter	Asket
Prinsippfast	Prinsippfast
Utholdende	Utholdende
Sannhetssøkende	Sannhetssøkende
Sosial	Eksentrisk
Populær	Upopulær
Skråsikker	Spørrende
Ukjente faglige kvalifikasjoner	Bred vitenskapelig kompetanse
Forsøkte å publisere i lokalavisen <i>Folkebudet</i>	Publiserte sine funn i <i>The Lancet</i>

første akt. Kanskje ville en bedre dokumentasjon og en mer pragmatisk løsningsorientering, à la John Snow, vært mer effektivt.

Det som er sikkert, er at dr. Stockmann er en person som engasjerer også i dag og at lesning av *En folkefiende* får oss til å undre oss over hva denne mangfoldige personen egentlig vil fortelle oss. Vi ender opp med langt flere spørsmål enn svar, og det er fristende å gjøre forfatterens ord til sine egne (16):

«Kræv ikke, ven, at jeg skal gåden klare; jeg spørger helst; mit kald er ej at svare.»

Basert på foredrag ved konferansen Til folkets beste arrangert av Sosial- og helsedirektoratet i Skien 21.8. 2003 og ved medisinsk-historisk seminar arrangert av Det norske medisinske Selskab på Rikshospitalet 22.9. 2003. Jeg takker Jan Chr. Frich for nyttige kommentarer og innspill.

Litteratur

- Ibsen H. *En folkefiende*. København: Gyldendal, 1882.
- Meyer M. Henrik Ibsen. *En biografi*. Oslo: Gyldendal, 1967.
- Heiberg H. «...født til kunstner». Et Ibsen portrett. Oslo: Aschehoug, 1968.
- Hemmer B. Ibsen – kunstnerens vei. Oslo: Vigmostad Bjørke, 2003.
- Haakonsen D. Henrik Ibsen – mennesket og kunstneren. Oslo: Aschehoug, 1981.
- Garborg A. «En folkefiende». *Fedraheimen* 2.12.1882.
- Frich J.C. *En folkefiende – Ibsen som samfunnsmedisinsk læremester*. Tidsskr Nor Lægeforen 1998; 118: 4718–21.
- Weber M. *Vitenskap og politikk: to taler*. Oslo: Aschehoug, 1936.
- Frich J.C. *Eksempels makt – makt og medisin i et litterært perspektiv*. I Fugelli P, Stang G, Wilmar B, red. *Makt og medisin*. Oslo: Makt- og demokratiutredningen 1998–2003. Rapportserien nr. 57, 2003.
- Mellbye F. *Legene i Henrik Ibsens samtid og i hans skuespill*. Tidsskr Nor Lægeforen 1992; 112: 3811–4.
- Anker H. Ibsens leger. Tidsskr Nor Lægeforen 1966; 86: 1032–9.
- Vinten-Johansen P, Brody H, Paneth N, Rachman S, Rip M. *Cholera, chloroform, and the science of medicine*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Vandenbroucke JP, Rooda HME, Beukers H. *Who made John Snow a hero? Am J Epidemiol* 1991; 133: 967–73.
- Snow J. *On the mode of the communication of cholera*. London: Churchill, 1849.
- Snow J. *On the mode of the communication of cholera*. 2. utg. London: Churchill, 1855.
- Ibsen H. *Et rimbrev*. Samlede verk. Oslo: Gyldendal, 1972.